

»Most egy zsidó sincs Endrődön«*

A hogy gyüvünk Gyoma felü a Nagy utcán, ott vót a Grósz-fatelepe, szembe a gyomavégi keresztel. Fa- és építőanyag-telep vót. A régi ház megvan még, Angyel néni lakott benne. Ezek úgy foglalkoztak az építőkkel, hogy segítettek a tervrajzba is. Bement hozzá valaki, oszt azt mondta, hogy akarok egy 8×3-as épületet építeni, Grósz mán vette is a papírt, oszt számolta, hogy hány téglá, hány cserép. Grósz vót az eladó, meg a családja. Vót egy segédje is. Grósz hitelbe is adott. Vót egy másik fatelepes, az nem zsidó vót, Vaszkó Albertnak híták, az nem adott hitelt. Grósz inkább kisembereknek adott hitelt. A kisemberekbe jobban lehet bízni, mer ha az hozzájutott ahho a kis pízho, az mingyá igyekezett törleszteni.

Grósz Sándor vót a fatelepen. De ez nem a Sándoré vót, hanem a Sándor bátyjának a fiáé, ez a fiú Gyomán lakott. Sándor üzletvezető vót.

Grósz Sándor lánya, Zsuzsa férjhezment egy hunyai henteshö, Kurdichsho. Zsuzsa mostanába is hazagyün körünézni Endrődön. Hiába, itt született, itt nőtt fel.

Ugyanabba az utcába, a járdátlan ódalba lakott a kis Ungár. Ahun most Szurovecz Laci lakik, ott vót egy kis alacsony, nádas ház, abba lakott Ungár bácsi. Újságot árolt. Tudom a nevit, hogyne: Ungár Pál, de csak mindég úgy hítuk: kis Ungár.

Vót szembe, a Mikes Kelemen utca végén Deutsch Lajos bácsi. Annak is vót egy lánya, Irénke, meg fiai, Sándort meg Jóskát ismertem, a többi odavót a nagyvilágba. Az üzletbe vászonfazekakat árolt meg tejesköcsögököt. A túlsó végén vót az üzlet, emezen a végén meg a család lakott. Este lestük, gyerekek, hogy imádkozik a kis öregember. Mer minden este imádkozott.

Steiner Elemért ismertem, annak vót a felesége Deutsch Juliska. Azok is a Nagy utcán laktak. Ott vót a házuk, ahun most a fagyajtot árolják. Hosszába vót az épület. A hátsó része vót fűszerüzlet, az vót az öreg Deutsché, emezekbe, a régibe laktak Steinerék. Egy kis alacsony, köpcös ember vót az öreg Deutsch. A két fia, Sanyi meg Imre, azoknak ott vót a háza, ahun most a

kisegítő iskola van. Eleméréknek az udvarba vót a nagy műhely. Bádognakantákat, locsolókat ároltak, esőcsatornákat csináltak. Nekem tavaly kellett javítani a csatornát, ötven évig bírta. Vásárokbá is ároltak. Ment Juliska is a vásárba, dógoztak ezek. Juliska aranyos, kerek arcú, szép piros asszony vót, mosolygós. Gábort, az inasukot úgy tekintették, mint a saját fiukot. Ott nőtt fel, ott lett inas, ott szabadút fel, ott dógozott mint segéd, oszt mikor a frontrú hazagyütt, akkor is ott kezdte. Csak mán akkor Elemért elvitték, meg az öreg Deuschot is elvitték, be lett zárva minden. Gábor mikor hazagyütt, felment az előljároságho, hogy gyüjön ki két eskütt ember, kinyitjuk az ajtót, mer dógozni akarok. Így is történt. Szegín Juliska azután hazagyütt, de maga. Nem tanakozott az Elemérel többet soha. No, akkor közösen kezdett Gábor Juliskával dógozni. Közösen ároltak addig, még Juliska férhő nem ment megint. Akkor Juliska elköltözött.

Steiner Elemér jó ember vót. Sokat dógozott. Benne élt a faluban, járt a fiatalokho az Ipartestületbe. Ebbe a faluba nem vót vallási ellentét. Vót egy lányuk, Steiner Kató. Az anyyára vót, nagyon szép. Ósmertem ökö. A Nagy utcán vót a zsidó templom, oszt én jártam a kis Reisner Éviér az imaházho, Katókat is ott láttam mindég.

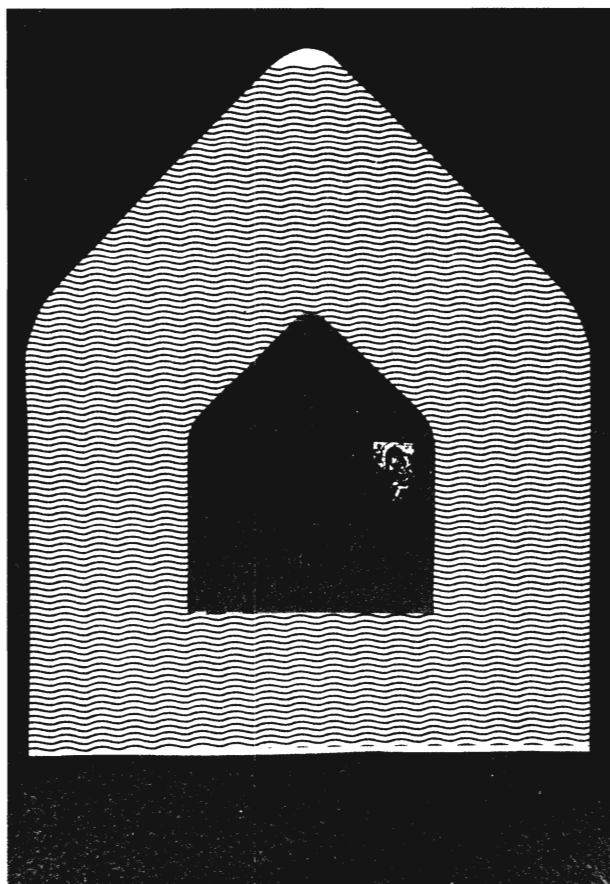
A gyomavégi iskolával szembe, ahun most Szabó Zoli van, ott meg Sámuel Sándor fuvaros lakott. Kis, alacsony ember vót. Vót egy szürke lova, az olyan sovány vót, hogy nagyon. Mindég kilógott a nyelve, nagyon öreg ló lehetett. A vasúttú fuharozott postát, csomagokot. Vót egy fűszerkereskedése is a feleséginek, de nagyon kicsi bót vót.

Na aztán, vót még Kohn Pál a Hatház utcába, az vót a legszegényebb. Nem vót annak csak gyereke. A járdátlan ódal utósó házába lakott. Csórókámnak nem vót semmije. Az is bádogos lett vóna, meg ilyen-olyan javításokot csinát. De oszt mikor ünnep vót, akkor úgy adtak össze ezt-azt-amazt nekik a gazdagabb zsidók. Nem hagyták ökö.

Guttmann szabó a Hatház utca sarkán lakott, a mostani Bula Elek-féle ház helyin vót egy nádas ház. Szabómester vót. Guttmannak öten-hatan dógoztak, tele vót nadrággal, kabáttal. Vásárokbá is jártak.

Rosenbergék a Guttmann-ház mellett laktak. Két lánya vót neki, Éva meg Maca. Szép lányok vótak, vörösek. Úgy is hítuk ökö, hogy lángahú szépségek. Éva lánykorába együtt vót Vidosics Annáná varrolány a húgommal. De mikor oszt Éva hazagyütt a fogságbú, ki-

* A Gyomaendrödi Honismereti Egyesület gyűjtése. Adatközlők: Kvellár Sándorné Hornok Terézia, Vinkovics Imréné Nándori Eszter, Timár István, Dávid Máttyás, Papp Sándor, Szedlák Zoltán, Véha Illésné Kovács Irén, Gyuricza Elekné Timár Krisztina, Dr. Csókási Béláné Hunya Etelka, Varga Józsefné Giricz Eszter. Az emlékezőseket az előszóhoz híven Hotnok Lajosné Német Eszter egyesületvezető rendezte sajtó alá.

SZENES ZSUZSA: KIS PASZIÁNSZ

ment Izraelbe. Rá vagy tíz évre hazagyött látogatóba a húgomho, oszt a testvére is elgyött. Ott tanákoztak, bizony. Mer vót egy fiuk is. Az két évvel ezelőtt is itthon vót Endrődön. Bula Eleket kereste fel, attú érdeklődött, hogy kik vannak még meg.

A zsidó templom is a Nagy utcán vót. Ott lakott Steiner Mór, ő vót a sakter. Mink, Szedlákék kósermészárosok is vótunk. Az üzletünk bal oldalán külön pult, külön bárd, külön mérleg – ez kóserrészleg vót. A vágóhíd meg a zsidó templom udvarán vót. Szombaton nem szabad vót vágni, csak ha felgyött a csillag, mer szombat az ünnep vót. De rövidlátó vót az öreg sakter bácsi. Vártuk a csillagot – szombat vót, mentünk vóna a kocsmába mink is, meg udvarolni: – Steiner bácsi, mán én látom, ott van... Néha osztán, ha ő is sietett: – Van csillag? – Van. – No, jó van akkor... Oszt vót egy nagy kése külön a bornyúnak, külön a birkának. Mink szépen el igazítottuk a marhát, akkor Steiner bácsi odagyött félve, magyarázott valamit, oszt három húzás: el, vissza, el. Ha nem vérzett jól el, akkor tréfli, nem jó sikerút a saktolás. Ha jó sikerút, akkor felhúztuk a marhát a kampóra, rést kellett vágni a hasán. Ő akkor belenyúlt, és egy picit kis ceruzával hébertül a bordára írt valamit. Megtapogatta a tüdőt, és ha a tüdő ragadt – mer előfordú idősebb állatná, hogy a bordáho ragad –, akkor ki kellett venni, és fel kellett fújni a tüdőt. Egy marhatü-

dőt fel lehet fújni akkorára, mint egy asztal. És ha az szelelt, akkor mán nem vót kóser a marha. Akkor megnyálazta a kezit, ütögette, és ha betapadt a levegő, el tudta zárni, akkor kóser lett. Mink oszt igyekeztünk nem nagyra fújni, nehogy szeleljen. Mikor oszt vittük az üzletbe, akkor kirájingolta: a vastagabb ereket kivette a nyakábú. Akkor vót egy külön seprű, meg vizet kellett vinni, oszt ő megcsapkodta vízzel. Ez is ilyen szertartás vót. És akkor mérhettük... Mikor oszt eltiltották a hatóságok a saktolást – a zsidóüldözéskor –, akkor éccaka kocsira tettem a kisbornyút, szalmával letakartam, bevittem a zsidó templom udvarára a vágóhídra, ott lesaktoltuk az öreg Steiner bácsival, megnyúztam, mán össze vót írva, kinek kell. Mer azok olyanok vótak, hogy inkább nem ettek, de a vallásukat nem szegték meg.

Steiner bácsi minden szombaton mondta a misét. Csak a férfiak jártak a misére. Sátoros ünnepkor jártak az asszonyok is. Minden családba vót sátor az udvarba, abba imádkozott a család.

Szegín Steiner bácsi ittmaradt tizenegy gyerekkel. A felesége fiatalon meghalt. Itt van eltemetve Endrődön. Én gondoztam a sírját, még bírtam. Hallom, hogy tavaly rendbe hozták a zsidó temetőt. Tiszta, rendes család vót. A legidősebb lány, Hermina nevelte a kicsiket. Olga, Sári még kicsik vótak. A fiúgyerekeket a nagybácsi vitték el. Aztán a fiúk segítettek is a családot. Mihály bankba dógozott, Ali gépész vót, Sanyi bádogos, úgyhogy mindnek vót rendes foglalkozása. Sári, a legfiatalabb majd oszt visszagyött az apjáho. De elhurcolták őket Auschwitzba. Én nem láttam többet egyiket se. Hova lettek, merre, nem tudom...

Izsák Adolf állatorvos is a Nagy utcán lakott. Szegíny származású vót. Idegbeteg vót, keszkedett neki a keze. Azér, mer mikor tanút, még másokot is tanított, hogy fent tuggya magát tartani. De azér a fiát is taníttatta, mégpedig külföldön. Begyött hozzánk, a kóserhentes-hő minden héten, csinátatott velünk vékony szárazkolbászt. 50 dekáig levélbe lehetett küdeni, 45 deka kolbász kellett, neki mán megvót a kis dobozkája. Minden héten gyött. Kimértem neki a 45 deka szárazkolbászt, becsomagoltam a dobozba, meg vót címezve: Adorján Izsák, Bolonya, egyetem. De aztán internálták. Odavesztett az egész család: Adolf, Adolfné, Andor is, mind, mind...

Tandlerék a mostani Puskás-féle házba laktak, kereskedő vót Tandlerné, szatócsbótja vót. Két nagyon szép szőke lánya vót.

A Korona vendéglővel szembe, ahun most a Rózsa cukrászda van, ott vót a Kék Csillag áruház, abba Weiss Frigyes vót. Anná a Valuska Irma ura, Liziczai vót segéd, meg tyapla Tímár Imre. Az áruház tulajdonosa Faragó Andorné vót. Egy idős, magányos zsidó asszony, szemüveget árolt. Az áruházba sok minden vót: méteráru, műszaki cikkek, kerékpár – pedig az akkor még nagy szó vót. A kerékpárt bérbe is lehetett venni. Sok endrődi gyerek úgy tanút meg biciklizni, mer oszt egy bérelte, de száz hasznáta. Egy óra hosszára 40 fillér vót

a bérleti díj. Aztán oszt Knap Endre bácsi javította a kerékpárokat meg a varrógépeket.

Mellettük vót Hirschl Mihály bótja, az gyönyörű méteráru vót. A felesége Schwartz Erzsébet vót. Vót egy Anna nevű lányuk meg egy Sándor nevű fiuk. Először Fenákelékné laktak lakóságba, akkor elkötöztek Timár suszterho, onnat a Szabó-féle házba, az a mostani Szabóipari Szövetkezet helyén vót. A bótjukba gyönyörű barna pult vót, úrias bót vót. Az asszony is meg az ember is árolt. Ha bement egy vevő, akkor fogadta az asszony is, Hirschl bácsi is a köszönést. Akkor, ugye, megkérdezték, hogy van a család, milyen az egészség, hol van a család, mikor jönnek haza – elbeszélgettek. Csak azután jött, hogy: – Mit tetszenek vásárolni? Ha női dolog kellett, akkor Hirschl néni szolgált ki. Az osztán magyarázott, mer nagyon tudott beszéni, hogy ilyen jó, olyan jó, édesem, kedvesem. A tiszteletet megadták mindenkinek. Az volt a lényeg, hogy vásároljon. Mindent megmutogattak. Iványi Pál vót a segédje, aki a fővárosi tanács elnöke vót, annak az apja.

A lányuk, Panni, egy nagyon gazdag kevi zsidó kereskedőhő ment férhő, Flesch Lászlóho. Született egy kisfiuk. Mikor elvitték őket, a kis Péter hároméves vót. Sándort munkaszolgálatra vitték, huszonkettes születésű vót. Pannit, a gyereket meg az öregeket Auschwitzba. Sajnáltuk őket, a kis Péter nagyon szép kis köllök vót. Sándor, az meg is halt a munkaszolgálatba, Panniek hazagyüttek. Először a Kurila-féle házba laktak, azután megvettek egy házat. Panni minden héten feljárt Pestre vásárolni, majd oszt fel is kötözött. Az öregek – mikor oszt végképp letopúttak –, akkor bementek a szo-

SZENES ZSUZSA: KIS PASZIÁNSZ

ciális otthonba Békéscsabára. Ott is megnéztem őket se nem eccer, se nem kéccer. Mán mind a ketten meghaltak.

A gyógyszertár mellett, a kis úcába laktak Josepovitsék, meg a bótjuk is ott vót, szatócsbót. Oda mentünk sokszor élesztőér, mer Josepovits bácsi sok élesztőt adott öt fillérért. Nem is lettek gazdagok. Nem zsarolták a népet. Vót még egy szobányi helyiség, ott a fiának vót rőfös kereskedése. Kétajtós üzlet vót. Ezek olyanok vótak, hogy odaadták az árut hitelbe is: – Nem baj, Hornok néni, maj mikor elaggya a hízott libát, majd megaggya. Az udvarba meg a másik fiának vót búzakereskedése, Lacinak. Boriska, a lányuk egy Reisner Mór nevű kertészhő ment férhő. Én azokná vótam napszámos, mer a sportpálya megett béreltek két hold földet az előljároságtú, ott termeltünk gyönyörű virágokat. Reisner jó fizikumú ember vót, akármék parasztembertű többet dógozott. Márton, a legöregebb fiú keresztény lányt vett feleségű, az Alapi gyógyszerész rokonát. Akkor Márton kikeresztelkedett katolikusnak. Most nyugdíjas, Pesten lakik, van egy Gyula nevű fiuk. Lacinak, a másik fiúnak is keresztény lány vót a menyasszonya, de azok nem esküttek meg. Farkasincki Verona. Az meg kikeresztelkedett zsidónak, oszt ötöt is kivitték. Monták neki, hogy keresztelkedgyen vissza, mer mindenki tutta, hogy nem zsidó, de nem és nem. Ki is vitték. Úgyhogy aszongya Boriska néni, nem is tudom, mi lett vóna, ha Vera nincs ott, mer az ő lányát, Évit úgy kellett feltartani a két karjával, mer Évi kicsi vót, és nem lehetett a földre letenni, mer eltiporták vóna, olyan sűrűn vótak. Úgyhogy ő nagyon sokat köszönhet Verának. Laci, a Verona vőlegénye meg közbe meghalt sze-

SZENES ZSUZSA: KIS PASZIÁNSZ

gín. Úgy halt meg, hogy munkaszolgálatra vitték, oszt beterelték őket egy pajtába, leöntötték olajjal őket, oszt rájuk gyújtották a pajtát. Elevenen elégték.

Ott vótam, mikor elhurcolták szegényeket. Nagykovács rendőr is sajnálta szegényeket, pedig az mogorva ember vót. De azért jó ember vót. Egy nagy batuba hánták bele, ami belefért, meg a fényképeket. Széjjel is atak a szomszédoknak bútor: – Ha akarjátok, elvihettek. Azér csak bíztak benne, hogy hazagyöhetnek. Majd oszt mikor meghallottam, hogy gyönnék a zsidók haza, hirtelen egy nagy kanta tejet vittem elejbük. Emlíkszek, a kanyarba tanákoztunk, oszt aszongya Boriska néni: – Teruskám, maga az! Oszt ott itattam őket tejjel. Soványak vótak, de nagyon. Akkor oszt mindennel segítettük őket, mer nem vót semmijük se, mit enni se. A bútor, amit széjjelosztottak, mán nem vót meg. Pedig szép barna bútor vót Stefi néninek, pálinkával kente, mer aszonta, hogy akkor szép finyes. Úgy monta Stefi néni, hogy az öregember azért szokott rá a pálinkára, mer mindég maratt egy kicsi az üvegbe.

Ötvenhatba osztán Évi kiszökött Palesztínába. Boriska néniék, az annyáék mán akkor Budaörsön laktak, az Évi apja a minisztériumba dógozott. De Évi addig irkát Palesztínábú, hogy oszt az annyáék is kimentek, ellattak mindent, ami csak vót. Majd oszt eccer Évi hazagyütt a csalággyal látogatóba, oszt nem ment vissza. Oszt az annyáék meg kint vótak! Majd oszt eccer azok is hazagyütték véglegessen. Gyöngyösre. Jóska, a Boriska néni testvére meg annak a felesége, Hela, azok is kimentek Palesztínába, de mán meg is haltak.

Szegín Boriska nénit is majdhogynem én imádkoztam el a temetésin, mer nem gyütt meg arra az időre a zsidó ember a temetésre Gyöngyösön. Oszt aszonta Évike: – Nem baj, Terus, maj te leénekeled. Úgyhogy katolikusú lett eltemetve. Imádkoztam, hogy: Jézus az én reményem, meg hogy: Közelebb, közelebb, Uram, hozzád. Tudta azokat Boriska néni is mind...

Úgyhogy Josepovits Bernátné született Grünfeld Szeréna, a nagymama sírja meg itt van Endrődön, én gondozom. Lelkiismeretbú. Azér, mer nekem mindég vót valami félretéve finom falat, hiába napszámos vótam náluk, Szeréna néni félretette. Hát ezér. Mer hogy mindég nagyon jó vót hozzám. A kórházba is állandóan engem emlegetett: – Te, ott gyün egy kendős asszony, nem Terus? Akkor oszt, mikor tényleg én mentem, csak annyit mondott: – Terus, Terus...

Fenákelék, azok itt laktak a Selyem ucca sarkán. De az öreg Fenákel, az először szembe, a másik sarkon laktak, ahun most a kis Ábécé van. Suszter vót. Ösmerem. Fenákel nénit is. Alacsony, jóindulatú néni vót. Majd oszt átkötöztek oda, ahun most valami komp van [Gyomacoop], ott bódások lettek. Mindenfélét ároltak. Vót ott cipőfűző, boks, élesztő, petró, gyertya. A szóbaajtón gyöttek ki, oszt akkor körül mindenütt pult vót. Vót csengő az ajtó felett. Faajtó vót. Két gyerekük vót, Laci meg Rózsika. Laci az uramnak osztálytársa vót, Veres tanító úrho jártak. Kereskedő lett belülle, ott vót az üzlete, ahun most a háztartási bót van, rőfösüzlet.

SZENES ZSUZSA: KIS PASZIÁNSZ

Nagyon karakán gyerek vót. Az csak kedveskedéssel tudott mindenkit kiszolgálni, ezt állítom. Kártyázní nem szeretett, de jól elbeszélgetett mindenkivel. Nem lehetett megelőzni a köszönésben. Megbízott mindenkiben, meg azért jó emberismerő is vót: – Majd elhozod a pénzt, ha lesz. De meg is vitték neki. Nagyon szerelmes vót egy Szmola Mancsi nevű summáslányba. De annyira, hogy el is akarta venni. Ezér mentek el Pestre. Majd oszt visszagyütttek. Lacinak lett oszt egy Rózsika nevű felesége. Az is Rózsika vót, meg a Laci testvére is Rózsika vót. Szépek vótak, gyönyörűek vótak. Nem úgy, hogy ki vótak festve, hanem úgy, hogy eredetileg. Szép pirossak, csinossak. Fenákel Rózsika, az gyönyörű vót. Olyan vót az arca, mint aki ki van festve. Majd oszt valahova férhőment, lett egy Ágikája, az most országos hírű. A háború után egyedű ez a Rózsika gyütt vissza Gonda Vincéékho Endrődre.

Lacit innet a háztű vitte el a rendőrség. Utána hallottuk, hogy itt Magyarországon vitték el őket munkára, itt éhezették őket. Eléhezették szegínyt úgy, hogy meghalt. Dógozni dógoztatták őket, enni meg nem adtak nekik. Az ő gyerekük az a Fenákel Judit újságíró, aki kétszer is írt Endrődért, amikor hozzávágtak bennünköt Gyomáho. Oszt – nem tudom, igaz-e, hogy – akkor oszt leállították.

Jók vótak, biztosan jók vótak, mer mikor deportálták

őket, oszt hazagyűttek, akkor mán csak a két asszony, Szegedébe laktak. Oszt az én húgom, az ott lakott Fenákelékná, úgy tanút ki bölcsődevezetőnek. Törő Józsefné Giricz Margit. Mer Margitunk ott vót azelőtt Fenákelékná. Most Ózdon van, bölcsődevezető.

Spilbergerék a Kossuth utcában laktak. Spilberger először suszter vót, a házná vót a műhelye. Majd oszt bőr- és cipőkellék-üzletet nyitott. Két kirakata meg egy ajtaja vót az üzletnek. Tudvalevő, hogy a tímár szakma abba az időbe előkelő helyet foglalt el Endrődön. Egy időbe vót neki bőrüzeme, több segéddel dógozott. Sok vót itt a suszter meg a csizmadia. A bódba mindent ároltak: bőrt, faszeget, csizmapatkót – avval kanyarítottunk nagyokat mink, gyerekek. Ebbe az üzletbe eljártak Mezőtúrrú, Gyomárú, Szarvasrú is.

Két lánya vót Spilbergernek: Lenke, az a békési rabbinak lett a felesége, meg Ilonka, a kisebbik. Ilonkával barátnók vótunk, összejártunk. Óvele meg Hoffmann Rózsival. Hárman vótunk barátnók. Rózsi, az meghalt. Ilonka, az él. Ilonka vót a magosabb, Rózsi az alacsonyabb, dús göndör haja vót. A Hullámtérbe jártunk mint fiatalok. Ilonkával az iskolába is mindég eccerre mentünk, de olyan lassan, hogy a tanító mindég ránk szót: – Tik ide nem értek máma! Beszélgettünk. Ilonka jó tanuló vót. Golyóval szeretett játszani, üveggolyóval. Hunya Tibi vót is Ilonkáná. Nem vót valamikor olyan, hogy ez zsidó, ez keresztény – ilyen nem vót. Bár ők is tartották az ők ünnepjüket: ősszel három napig nem ettek – úgy mondták azt, hogy a birsalmát szagolják –, de nem vót olyan, hogy ez zsidó, ez keresztény. Tudtuk rulluk, de nem jelentett semmit.

Őket is elvitték. Józsi bácsi meg is halt. Lenkéeket meg – úgy tudom –, agyonkínózták szegényeket, mer rabbi vót az ura. Ilonka Szegeden él. A férje Pálfi István – békésszentandrászi kereskedő.

Nagyon rendes család vót pedig, nagyon rendes. A közéletbe is részt vettek, az Ipartestületbe is eljártak. De Balog Elekkel is összetartottak, pedig ő keresztény bódas vót. A kösségnek nagyon jó vót, mer ha szükség vót, hát anyagilag is támogatták a falut.

Weiss doktor is a Kossuth utcában lakott, doktor Weiss Aladár. Vagy három generációt meggyógyított Endrődön. Nagyon lelkiismeretes orvos vót. Mentem hozzá, akkor utána elmentem a gyógyszerárba kiváltani a gyógyszert, de amikor gyűttem vissza, be kellett hozzá vinni a gyógyszert, mert leellenőrizte. Ilyen máma nincsen. Erzsike néni, a felesége is kedves asszony vót. Őket is elvitték, de vissza is hozták, mer orvos vót. 1964-ig vótak Endrődön. Akkor elmentek Székesfehérvárra.

Weiss doktor mellett volt a Fuchs-féle gabonakereskedés. Fuchs Dávid Lipót vót, de mink csak Dezső bácsinak hítuk. Fenákel Lacival vót egy bótjuk. Szemüveges vót, folyton köhögött, mán messzirú hallottuk, no, gyün mán Dezső bácsi.

En vótam a Hirschlék cselédje. Oszt mikor mentünk a piacra, mink megvettünk a világon mindent. Oszt aszongya Hirschléné: – Dugd el, takard el, gyün Fáni. – Mit takargassuk, nem loptuk. – Hát csak takard le.

Mer ilyen skótok vótak Fuchsek, hogy saját maguktú sajnáták.

Hoffmann pékmester sütötte Endrődnek a kenyeret, első osztályú kenyeret! Az Apponyi úton lakott Hoffmann, a sarkon, beljebb meg a cukrászda vót. Az utcára egy darabig üzletük is vót. Dógoztak, de mennyit! Rengeteget. Mikor reggel öt órakor bementem az üzembe, a legkisebb fia Hoffmannak, Feri, mán hozta is a jó meleg kiflit. Nagyon jó iparos ember vót az öreg Hoffmann. Meg jószívú. A szegényházba is minden ünnepkor küdött valamit, amit sütött. Nagy ETK (Endrődi Torna Club)-drukker vót. A legöregebb lányuk, az egy keresztény fiúho ment férhö. Először Klein vót az ura, hatalmas, legalább 190 centis ember. De oszt ez az ura odalett Francinak, oszt kísűbb Tímár Pista vette el. Most Pestszentlőrincen laknak. A legfiatalabb lányuk, Magdi, az nő szabónak tanút. Nagyon kedves kisjány vót, én udvaroltam is neki. Mikor oszt ki kellett tenni a csillagot nekik, akkor nem szabad vót velük barátkozni. De oszt mink csak tanákozgattunk. Hogy oszt mi történt, mi nem; mikor Magdi hazagyűtt a fogságbü, meg én is, akkor mán szóba se állt velem, annyira meggyűlölte a keresztényeket. Eladták a házat, elmentek Izraelbe.

A legszebb lányuk Rózsika vót, a legidősebb meg Pannika. Rózsika felkerüt Pestre, mán nem él. Géza, a fiuk katonatiszt lett. Hazagyűtt Endrődre a polgári iskolai találkozóra is, a fiát is hazahozta. Megmutatta neki Endrődöt, ahun felnött. Borzasztó jól érztek magukat, nálunk is vótak. Kimentek a temetőbe is. Valami csak köti Endrődhö, a múltja. De a keresztény lakoságho is köti valami, higgye el.

Bauer Béla a Hoffmann-háznál volt, cukrászdájuk volt. Úgy volt kiírva, hogy Bauer Béláné Löffler Irma. Volt a polutjánál egy márványlap. Amikor elmentünk vásárolni és pengővel fizettünk, akkor mindég rádobta a márványlapra, hogy peng-e, nem hamis-e?

Akkor itt vót Benjámin István is az Apponyi úton. Villanyszerelő vót. Sokáig legényember vót, majd oszt elvette Irmuskát, Urbán Jánosnét.

Fischer Ernőék is az Apponyi úton laktak. Ernővel az első elemibe jártunk együtt, akkor ők kimentek Izraelbe. Csak elég az hozzá, hogy azon a napon, amikor a szoboravatás vót, most, '90-be, hát látom, hogy egy kis ősz hajú koma sétál a kövesút mellett. Ránézek, mondom magamnak, ez Fischer Ernő. Oszt hatvan évvel azelőtt láttam utoljára! De mán oda is lép a kocsimho: – Nem tudna ezer forintot felváltani? Mondom neki: – Nem Fischer Ernő vagy te? – De az! És te? – Hát mondom, én megmondtam, te ki vagy, most mán te is mondd meg, én ki vagyok! Aszongya: – Pap, Pap... Papp Sanyi! Úgyhogy van is fénykép, lefényképezkedtünk együtt. Azt mondja, hogy nem tudott visszaemlékezni csak traumás Szujóra, Klinghammer Laci bácsira meg rám. Ha Endrődre visszagondolt, ahol ő született, őelőtte ez a három gyerek jelent meg, ez kötötte Endrődhöz hatvan éven keresztül, ezér jött haza. De ezek közül mán csak én éltem.

Éliásék is az Apponyi úton laktak. Taxis vót, mer vett egy kimondottan rossz kocsit. Egyszerű család vót, szegények inkább. De mindenki nagyon becsülte őket. Jópofa ember is vót, úgy mondta, hogy őneki nem kell féltetni a feleségit, mer az olyan csúnya, hogy az első vilánykarónál kiteszik. De azért szerette ő az asszonyát, hogyne szerette volna. Vót egy fiuk, az a gyomai TEFU-nál gépkocsivezető.

Weinberger Józsefnek is az Apponyi úton volt illatszerboltja. Kevibű gyüttek. Egy szem lányuk vót. Mikor mán beilleszkedtek volna, elvitték őket. A háború után csak az ember gyütt vissza. Eladta a drogériát, aszonta, itt megalázó élni, kiment Palesztinába.

Akkor vót Gelb Dezső, a Zödfa utca sarkán, egy kis öreg, nádas házacskába lakott. Szabómester lett volna eredetileg, de tollal is foglalkozott, meg bőrrel is. Esténként meg hordta az újságot, mer ezelőtt vót *Esti Hírlap*, az este gyütt meg a vasúttal. Akkor oszt Dezső bácsi széthordta, de csak a zsidóknak. Nagyon szegény vót.

Wallfisch Pál, neki a Mirhón vót üzlete, ott is lakott. Szemüveges ember vót. Tisztességes, becsületes. Abba a zsidó századba halt meg, amébe szegény Fenákel Laci.

Wallfisch Lajos nevével az endrődi cselédkönyvek feldolgozása során találkoztunk. Lakik: Endrőd, 232. sz. házban, született 1910-ben, vallása: izraelita, nőtlen, arca kerek, szeme sárga, szemöldöke barna, orra ren-

des, szája rendes, fogai épek. Munkába állt Udvari Antal gyomai gazdánál 1929. III. 15-től XII. 31-ig a gazdaságban előforduló munkára.

Általában az egész endrői zsidóságrú csak a legjobb tudom mondani. Nagyon összebarátkoztak az endrői lakossággal. Nekem is volt zsidó osztálytársam, előttem is, utánam is jártak a polgári iskolába, de ott megkülönböztetés nem volt.

A zsidóság együtt élt, együtt lélegzett a magyarokkal. Nem volt elkülönítés.

Addig, még nem bántották őket, jó vót itt azoknak. A magyar kereskedőkkel nagyon összejártak, mihozzánk is sokszor eljöttek. Ha disznóvágás vót, akkor is elhíttuk Hirschléket, Fuchséket.

Igazi üzletemberek vótak. Órájuk a családi kiszolgálás volt a jellemző. Egész héten nyitva voltak, vasárnap délelőtt is. Volt a hajnali mise. Ezér hajnalba kinyitottak, hogy a hajnali misére aki megy, meg tudja venni azt a kis élesztőt, miegymást. Örútek, hogy van munkájuk, van vevő. Kikísérték a vevőt, hitelt adtak, mert csak úgy éltek meg. Nagy szó volt akkor, hogy ha egy cselédnek azt mondták: – Legyen szíves. Meg ha látta, hogy megbízható, odaadta hitelbe. A hitelt egyszerűen feljegyezték, senki nem írt alá semmit. A kis Weiss még a házakhoz is eljött ajánlani az árut.

Akkor még a vevő is tisztelte a kereskedőt, a kereskedő is a vevőt. Ha rosszindulatú vót a vevő, akkor annak azt mondta a magánkereskedő, hogy ne is jöjjön be, nem szolgálom ki. De ilyen szinte nem is volt, mert tisztelték egymást. A kereskedő az egy elit társaság volt falusi viszonylatba. Még a tanítók is becsbe tartották őket. Nagy divat vót a vereskeresztes bál, ez vót a kereskedők bálja. Nem vót akkor zsidó vagy nem zsidó – kereskedő vót, oda tartozott minden kereskedő. Arra a bálra aztán ötzködés, ruhavásárlás, minden vót. Összeszedték a tükrököt itthonrú, oszt vitték az Ipartestületbe, körű vót tükrözve a nagyterem. Mink, gyerekek hurcoltuk a tükrököt, gyönyörű vót a nagyterem. A lányok tüllruhába vótak, olyan szépek vótak, hogy majdnem elszálltak. Spilberger Lenke szőke vót, annak kék ruhája vót. Hirschl Annának sárga ruhája vót, mer a haja fekete vót. Hát, egyik szebb vót, mint a másik.

A zsidó templom egy elég modern kockaépület vót. Fehér ház, négy ablak vót rajta a kövesút fele. Bent az udvarba meg vót a vágóhíd – ez egyszerű fabodé vót. Körülötte rendes drótkerítés vót. A sakter lakása egy öreg nádas ház vót.

A zsidó temető nagyon el vót hanyagolva. Nekem a nágyszüleim közvetlen a zsidó temető mellé vannak temetve, egypárszor átmentem, borzasztó dudva vót. De osztán Forgely Ágnes, a Fenákel Rózsika lánya adott tízezer forintot, úgyhogy most október hónapba vótam kint a temetőbe, rendbe van rakva. Úgyhogy most mán rendbe van, csak hát ápolva nincs. Nincs, aki virágot vinne.

Abba az időbe húsvétra páskát ettek. De mink is ettünk, mert öt vagy hat család is hozott nekünk ajándékba. A gyerekeknek ez csemege vót, kaptunk Weisséktü,

THE HEBREW UNIVERSITY OF JERUSALEM

The Joseph and Margaret Fettman
Chair on the History
of the Jews
in Central Europe

The Andrew and Pearl Rosenfeld
Research Project on the History
of the Jews Hungary
and the Habsburg Empire

JEW IN THE HUNGARIAN ECONOMY 1760–1945

Studies Dedicated
to Moshe Carmilly-Weinberger
on his Eightieth Birthday

EDITED BY MICHAEL K. SILBER

CONTRIBUTORS: Vera Bácskai, George Deak, Yehuda Don, Zvi Erényi, Péter Hanák, Peter I. Hidas, Victor Karydy, László Katus, John Komlos, Mária Kovács, György Lengyel, William O. McCagg jr., Julianna Puškás, György Ránki, Michael K. Silber, László Varga, Károly Vörös, Eliyahu Yeshurun

Forthcoming in June

ISBN 965-223-783-3

A limited number of copies can be ordered at *Múlt és Jövő* at the special discount price of 750 Ft (only in Hungary).

Spilbergeréktű, Hirschléktű, Fuchskéktű, Éliáséktű, Hoffmanéktű. Ezek mind édesapámnak a barátai vótak.

Elmentünk a zsidó esküvőre. Szájtátva figyeltük, hogy török össze a poharakot. Énekelt a sakter, egísz más vót, mint a mi vallásunk.

Az istentiszteleten a gyertyát nem oltották el, így tartotta a vallásuk. Engem kértek meg, hogy oltsam el. Egy ima meg is maradt a fejemben:

üvejaj, üvejaj, mjasvijhaj... – tovább nem tudom.

Akkor oszt kezdték elhurcolni őket. Biztos vót, aki egyetértett a nyilasokkal, de a mi falunkban ez csak nagyon kicsi hányada volt a lakosságnak. A tömeg ezt nagyon elítélte. Addig, amíg Szálasiék propagandája nem dógozott a zsidók ellen, addig itt zsidógyűlölet nem vót. Utána is csak az emberek kis része fordult ellenük. Itt nem vót zsidóellenesség. Nem foglalkoztak evvel az endrődiek.

Egyedű csak Csernus uralta a falut (Csernus Mihály katolikus pap). Ő semmibe vette a zsidókat is, az evangélikusokat is, a reformátusokat is. Az én bátyám Szarvasrú nősüt, evangélikus jányt vett el, oszt Csernus ki-prédikálta! Diktatórikus ember vót.

Megtudtak ők mindent előre, mert vótak összeköttetések. Emlíkszek arra, hogy Josepovits Lacinak mondom, hogy dörögnek az ágyúk! Aszonta: – Az a baj, hogy nem itt dörög mán. Úgyhogy ők tudták, hogy menni kell.

Rendörök szedték össze őket éccaka meg hajnalba. Megmondták nekik, mit vihetnek. Mikor innét elvitték őket, a nagylaposi kisállási birkahodályba vitték. Oda is kimentem utánuk. Ennivalót vittem nekik. Úgy feküdtek a szénán Hoffmann Franci néni, meg Hoffmann Rózi meg a drogériás. Tejet is vittem, meg szódavizet, mer a kút, ami ott vót, tíz éve nem vót használva. Eccer a csendörök megfenyegettek, hogy baj lesz, ha viszünk valamit. De csak vittünk, mer megint aszondom, énhozzám jók vótak. A nevemen szólítottak mindég.

Nagylaposon nem vótak sokáig. Akkor oszt behozták őket a faluba. Nem hozták, hanem gyalog gyűttek. De akkor se vót szabad odamenni hozzájuk. Grósz fakereskedőnél meg a templomjukba létesítettek gettót, oda vitték őket. Onnan aztán végleg elvitték őket – először Gyomára, a vasúthoz, aztán kit ide, kit oda. Sokan átkísérték a vasútig őket.

Nem tudtuk, hova viszik őket. Nem vótak az emberek úgy kicsiszolódva, mint most. Nem szóltunk. Nem tudtunk, csak annyit, hogy viszik őket. Meg osztán akkor mán igencsak minden családba vót olyan, akit elvittek, meg tán meg is haltak. Öregszöllőbe a fiatalasszonytű kezdve minden asszony feketébe ötözött, mer úgy mondták, hogy: – Nem tudod, mikor hal meg az urad.

De őkvelük azér csúnyán csináltak nagyon. Valahun bezárták egy nagy épületbe mind, oszt úgy riasztották őket, hogy gumibű vagy mibű lábokat meg fejeket ergették közéjük. Hogy menjenek ki észbű.

Aszonta Boriska néni, hogy őket egy gazdaságba vitték Ajhofba. Az öreg tata, az ott halt meg. De addig, még nem gyűlt össze egy kocsihoz való halott, addig ott kellett mellette feküdni. Nyáron.

Cukorrépát kapáltak. Télen istállóba aludtak, szalma vót nekik, mint a summásoknak. Nyáron a palláson aludtak, mer a jószágnak kellett a hely.

Hirschléket Auschwitzba vitték. Sanyi, a fiuk '43-ba mán hősi halott vót. Fenákel Laciéket munkaszolgálatra vitték. Vót egy zsidó század, Endrődön is keresztűmentek, civilbe vótak. Abba vót Wallfisch Pali is meg Josepovits Laci is.

Ezt a Grószot úgy megverték még Magyarországon, hogy belehalt, mer nem akarta megmondani, hova rejtette az aranyakat. Az én gazdám megmondhatta, mer megtanáták. A konyhába laktam, de szép vót nagyon, minden le vót terigetve. A konyhábű nyílt a komra. Ott ásták el Annának a széles karkötőjűt, a karórájűt, gyűrűt, mindent. Egyszer csak – nagyot néztünk – megjelentek a csendörök, oszt kiásták. Hogy mikor tették oda, nem tudom. A csendörök oszt elvitték.

Egyszer meg, hogy ott laktunk, halljuk, hogy az utca felű nagy a zsidongás. – Mi lehet az? – mongya az uram. Hát oda vót csődítve a sok nép, hogy osztják a zsidó holmit. Nem is tudtuk. De oszt a Nádudvari gyerek egyszer megfordú: – Hű, komám, itt vannak az oroszok! Akkor fordútak ki Jankáná. No, erre a népek szétszaladtak. Egy pinteki napon vót, sose felejttem el.

Mikor oszt gyűttek haza, segítettük őket, ahogy tudtuk. Egy darabig nálunk is aludtak a földön sorba, mer az otthonuk fel vót dűlva, olyan is vót. De olyat nem hallottam, hogy feltörték vóna a falubeliek a házukat.

Weiss doktorék életbe maradtak, Hoffmannék mindnyáján életbe maradtak, Spilbergeréknek az idősebb lány a férjével együtt odaveszett, meg az apjuk, anyjuk. Az öreg Éliás odaveszett, de a fia él még.

Mikor a hídat csinátuk, Josepovits Jóska akkor gyűtt hátizsákkal a hátán haza. Kocsorhegy felű gyűtt a hullámteren, mer csak komp vót. Kérdeztük: – Gyűssz hazafele? – Gyűvök, aszongya, de nagyon sovány vót.

Reisner, mikor hazagyűtt, elment ásni napszámba, mer nem vót neki mit enni. Addig, még nem kaptak támogatást. Aztán elmentek Elekre lakni, mert ott egy nagy gazdaságba dógoztak zsidó fiatalok, akik kűszűtek Palesztinába. Reisner Márton tanította őket a paraszti munkára. Szántottak-vetettek, hogy majd ha kikerűnek, akkor tuggyák, hogy milyen a paraszti élet, mer ott meg kibucok vótak.

Weiss doktorék visszakötöztek, Hirschlék is visszakapták a bótot, megvették a házat. Fenákelék Szegedre mentek. Hoffmannék is eladták a házukat. Sokan elkötöztek Pestre, meg még messzebbre, Isten tudja, hova, merre.

Most egy zsidó sincs Endrődön.

Elnézést kérünk, ha tárgyi tévedés van a közöltekben. Az endrődi emberek így tudják, így mondták el. Biztosak vagyunk benne, hogy a tévedésük nem szándékos és nem rosszindulatű.